

Tatjana Cvjetićanin*Narodni muzej u Beogradu*

t.cvjeticanin@narodnimuzej.rs

**Grobovi tipa Mala Kopašnica – Sase:
narativ o kontinuitetu***

Apstrakt: Grobovi sa incineracijom tipa Mala Kopašnica – Sase, kojima na području Gornje Mezije navodno pripada više od 70% otkrivenih sahrana, smatraju se autohtonom formom, vezanom za pre-rimsku populaciju, karakterističnom za mezijsko-dački prostor u periodu od I do III veka, retko početkom IV veka. U njihovoj interpretaciji su generalna sličnost grobne forme i relativna homogenost priloga argumenti za ključne koncepte kontinuiteta – kako kontinuiteta praksi iz praistorije tako i nepromenljivosti pogrebnih praksi i kontinuiteta od najmanje dva veka u rimsko doba, te superiornosti rimske kulture i vidljive transformacije lokalnog identiteta koje su rezultat sistemske i standardizovane romanizacije. Grobna forma i prilozi osnov su i za prepoznavanje nosilaca prakse u autohtonom stanovništvu Gornje Mezije. U radu se nekropola Gomilice kod Guberevca, jedina sistemski istražena nekropola na području rimskih carskih rudnika na Kosmaju, na kojoj je dominantan tip grobova Mala Kopašnica – Sase, koristi kao polazište za preispitivanje važećih interpretacija za sahrane ovog tipa.

Ključne reči: grobovi tipa Mala Kopašnica – Sase, kontinuitet, romanizacija, Gomilice, Kosmaj

Ritualne prakse i kultovi najčešće se tumače na osnovu načina sahranjivanja i nekropola, ključnih zona javnog predstavljanja (Pearson 2003, 83–84). Na primeru rimske nekropole Gomilice razmatraju se dosadašnja stanovišta o jednoj od grobnih formi tipičnih za Gornju Meziju i karakteristike na osnovu kojih su interpretativna rešenja prerasla u neupitna arheološka gledišta.¹

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe”, broj 177006, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Rad je saopšten na konferenciji *Srpska arheologija između teorije i činjenica IV. Kult i ritualne prakse u srpskoj arheologiji*, održanoj na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 26–27. marta 2016. godine, u organizaciji Filozofskog fakulteta, Odeljenja za arheologiju, Centra za teorijsku arheologiju.

Gomilice su nekropola iz rimskog carskog perioda koja se nalazi na Kosmaju, na potezu između sela Guberevac i Babe. Jedina je sistemski istraжена nekropola na području Kosmaja, iskopavana od 1960. do 1978. godine, u organizaciji Narodnog muzeja u Beogradu, pod rukovodstvom dr Milivoja Veličkovića, muzejskog savetnika.

Kosmaj, rimsku fortifikaciju u Stojniku i njenu okolinu, prvi je istraživao Nikola Vulić, od 1911. do 1913. godine. Otkriveni su zidovi utvrđenja i delovi njegove unutrašnjosti, sa bolnicom, različitim rezidencijalnim strukturama, skladištem ili konjušnicom blizu južne kapije, opredeljeni u period od II do IV veka (Veličković 1958, 103–109). Nažalost, dokumentacija i nalazi sa ovih iskopavanja nisu sačuvani. Intenzivna arheološka istraživanja u ovom području započeta su sredinom 20. veka, najpre rekognosciranjem koje je Narodni muzej vršio u zoni između sela Babe, Stojnik i Guberevac. Od 1953. godine, sa manjim sondažnim istraživanjima obavljenim u selu Pruten, kosmajsko područje ulazi u fokus arheoloških iskopavanja muzeja: u blizini južne kapije stojničkog utvrđenja otkrivena je građevina sa sačuvanih devet delova podnog mozaika sa votivnim natpisima (Dušanić 1974, 93–105); u 1959. i 1960. godini istraжена je gotovo potpuno uništena nekropola na Rtu, manjem brdu u Guberevcu (Veličković 1964, 130–133); isti tipovi sahrana konstatovani su i sistemski istraženi, od 1960. do 1978. godine, na nekropoli Gomilice (Veličković 1964, 131; Glumac 2009, 5–6). Narodni muzej sa Arheološkim institutom i Univerzitetom Albani, Njujork, vrši istraživanja i u periodu između 1983. i 1988. godine, kada su otkrivene grobnice duž puta Guberevac – Sopot, preko Baba, kao i deo civilnog naselja pored utvrđenja na lokalitetu Grad (Kondić i Popović 1986, 3–4). Rekognosciranje Kosmaja obavljao je i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda. Veliki kompleks rudničkih instalacija, opreme za prečišćavanje rude, utvrđenje, naselja i nekropole potvrđeni su na ovom području (Veličković 1958, 97) i konstatovano je više od 50 lokaliteta. Mnogobrojne nekropole, većinom sa kremacijom, uočene su u jezgri rimskog rudnika, u trouglu između pomenutih sela. Ovde je od posebnog interesa jedina sistemski istraživana nekropola Gomilice.

Nekropola na lokalitetu Gomilice nalazi se na padini, na potezu između sela Babe i Guberevac, bliže Guberevcu. Pripada nekropolama s incineracijom, a nalazi je opredeljuju u period principata, od kraja I do sredine III veka. Otkriveno je 370 grobova i dve (?) ustrine. Ostaci pokojnika izmešani sa ostacima lomače i polagani bez recipijenta u grobove, u jednostavnu, najčešće pravougaonu raku (tip I) ili široku, većinom pravougaonu jamu, sa u nju ukopanom drugom jamom, u koju su polagani ostaci pokojnika, kao i većina priloga (tip II). U oba tipa zidovi rake su zapečeni. Prvom tipu pripada 89 grobova, a drugom 241.² Samo u jednom slučaju ostaci su položeni u samostalno ukopanu urnu, a u dva

² Za 27 grobova nije sačuvana dokumentacija i nemoguće ih je preciznije svrstati u tip I ili II.

slučaja u olovne sarkofage (u jednom su nađeni skeletni ostaci). Nekropola je „gušća” bliže severozapadnom stenovitom delu, s manjim hijatusom bliže sredini padine. Nažalost, ostaci pokojnika nisu se posebno izdvajali i čuvali tokom iskopavanja, tako da je nemoguće govoriti o njihovom polu ili starosti.

Pronađeno je gotovo 1.600 grobnih priloga, keramičkih, staklenih i bronzanih posuda, keramičkih svetiljki, novčića, nakita, kao i toaletni pribor, koštani i metalni instrumenti i alatke, terakote i drugo, koji su ili spaljivani zajedno sa pokojnikom (uglavnom novac i nakit) ili su ostavljani u grobu nakon polaganja kremiranih ostataka. Prilozi se javljaju u 302 groba. Njihova struktura je raznolika, a pravilnosti postoje u njihovom rasporedu. Rezultati iskopavanja nisu još publikovani, osim manjih studija i pojedinih nalaza iz posebnih grobova (Glumac 2005, 2009a, 2009b, 2015a). Nekropola je u celini diskutovana u doktorskoj tezi Mirjane Glumac, kustosa Zbirke Kosmaj Narodnog muzeja, u kojoj se čuvaju pomenuti nalazi (Glumac 2015b).

Grobovi sa jednostavnom rakom, kao i onom dvostrukom, takozvani etažni, zapečenih zidova, pripadaju tipu Mala Kopašnica – Sase, grobovima sa incineracijom dobro poznatim u balkanskom regionu. Prepoznaju se kao autohtona forma, karakteristična za mezijsko-dački prostor od I do III veka, retko početkom IV veka (Jovanović 1984, 100–110; 2000, 209–210). Prethodni istraživači, osim povezanosti sa pre-rimskom populacijom, kako za Gomilice tako i za područje Kosmaja generalno, dodatno naglašavaju postojanje dva suprotstavljena entiteta, jakog autohtonog elementa pored rimskog (Veličković 1958, 116) i preživljavanje lokalnih osobenosti. Ukazuje se na vidljive transformacije lokalnog identiteta, koje su rezultat sistemske i standardizovane romanizacije (Veličković 1977, 9). Veruje se da nekropola Gomilice pokazuje autohtoni ukus u konceptu i pogledu (Veličković 1964, 133), kao i arheološke zapise koji ukazuju na lokalna verovanja (Bartel 1989, 186).

Gomilice su u ovom radu polazište za preispitivanje važećih interpretativnih rešenja za grobove tipa Mala Kopašnica – Sase, u kojima su generalna sličnost grobne forme, te relativna homogenost priloga, argumenti za ključne koncepte **kontinuiteta**, kako kontinuiteta praksi iz praistorije, tako i kontinuiteta i nepromenljivosti pogrebnih praksi od najmanje dva veka i u rimsko vreme, te **romanizacije** – odnosno superiornosti rimske kulture. Upotreba koncepta kontinuiteta uključuje i **etničko određenje** i prepoznavanje nosilaca ove prakse u autohtonom stanovništvu Gornje Mezije.

Na području Gornje Mezije sahranama Mala Kopašnica – Sase navodno pripada više od 70% otkrivenih grobova (Jovanović 2000, 209). Nekropole na kojima se javljaju grobovi ovog tipa pripadaju različitim vrstama naselja:

od ruralnih nekropola, uglavnom manje poznatih i istraženih, počev od epnimne Male Kopašnice (Zotović 1968, 19–30; Fidanovski i Cvjetičanin 2005, 49–123), ili nekropola u dolini Ibra i južne Morave (Čerškov 2007, 141–157), preko nekropola koje pripadaju velikim urbanim centrima, poput Viminacijuma (Zotović i Jordović 1990; Korać i Golubović 2009) i Singidunuma (Pop-Lazić 2002, 7–100), do manjih u naseljima i utvrđenjima duž limesa (Jovanović 2000, Fig. 21.2). Gomilice su jedna od retkih rudničkih nekropola, uz Lanište, koje je na teritoriji Sočanice (Bogosavljević-Petrović 2003, 195–203).

U njihovom predstavljanju i tumačenju dominira analiza grobnih formi i varijacija, kao i hronološka i tipološka analiza priloga, a oba se izabrana kriterijuma – posebno prvi – usko povezuju sa pitanjem ko su bili nosioci ove prakse (Jovanović 2000, 209). Iako se u analizama velikih urbanih nekropola, poput Viminacijuma, ističe da je „jedini siguran podatak da su pogrebni rituali (...) tipični za rimske urbane nekropole i da verovatno predstavljaju spoj domo-rodačke i rimske prakse” (Korać i Golubović 2009, 525, citirajući Golubović 1998, 252), pojedine autore upravo ova široka rasprostranjenost i povezanost za urbane celine i konstatacija da su to grobovi romanizovane populacije, vodi do zaključka da bi ih „*onda bilo svuda*, a oni su karakteristični za Meziju, Panoniju, istočnu Dalmaciju, severnu Makedoniju i Dakiju, ali su najčešći na nekropolama Mezije i Panonije” (Raičković 2011, 8, naglasila T. C).

Uključivanje još jednog analitičkog elementa – učestalosti, odnosno gustine rasprostranjenosti, uvodi teritoriju kao presudnu za određivanje porekla forme Mala Kopašnica – Sase, njenu transformaciju i identifikaciju nosilaca prakse u rimsko vreme. Kako je na prostoru Gornje Mezije – i centralnog Balkana – incineracija bila dominantna u gvozdenom dobu, posebno mlađem, ova se grobna forma smatra autohtonom (Jovanović 1984, 110), vezanom za pre-rimsku populaciju. Utemeljenje gledišta o *autohtonom* pronalazi se u pojedinim, specifičnim grobnim formama i na osnovu manjih, ruralnih nekropola koje ukazuju na lokalne kulturne karakteristike (Mihajlović 2011, 16). Pretpostavljamo da je u osnovi ideja da je ruralna sredina tradicionalnija, a da materijal adekvatnije ilustruje dugo trajanje posebnih kulturnih formi, podvlačeći ideju kontinuiteta – kao nastavak i kao transmisiju kulturnih tradicija.³ U njih se uključuje i novo važno pitanje, pitanje mesta inicineracije (bustum ili na ustrini), koje postaje presudno za uspostavljanje etničke veze (Garašanić 1968, 16–23).

Na početku veoma žive rasprave o grobovima spaljenih pokojnika položenih bez urne u zapečene jednostavne ili stepenaste grobove, izvorni oblik se prepoznavao u mlađem gvozdenom dobu i keltskoj tradiciji, posebno za Panoniju

³ Ovaj *idealan tradicionalan ruralni narativ* obeležava i našu etnološku literaturu i postavke tog vremena (v. za primere etnološke/antropološke tradicije u Srbiji: Gavrilović 2007, 61–72). I ovde je reč o konzervativnost balkanske kulture: „balkansko vreme odražava starije kulturne tradicije” (Babić i Kuzmanović 2015, 542, 545).

(Sagy 1954, 61–123; Jovanović 1984, 108). Ovo je tumačenje prvobitno bilo prihvaćeno i za istočnu Dalmaciju, posebno Domaviju (Baum i Srejšović 1958, 41), ali je ubrzo bilo osporeno, a naglašavala se ilirska komponenta (Srejšović 1965, 81). Sledili su različiti, često potpuno suprotstavljeni stavovi, posebno u rumunskoj literaturi, gde se poreklo i nosioci prakse nalaze i u autohtonoj dako-getske sferi (sumirano kod Golubović 1998, 250–252; Korać i Golubović 2009, 523), kao i u ilirskoj, sa uspostavljanjem veze sa kolonistima, rudnicima i migracijama ilirskih rudara radi eksploatacije zlata, naročito na teritoriji Dakije (Jovanović 2000, 209; Rusu Bolindet 2014, 243 – Tau Corna nekropola u Alburnus Majoru). Za Gornju Meziju, bliže određenje ilirskog pronalazi se u dardanskom poreklu forme (Garašanin 1968, 23–27; 1984, 158–160), ali se i ova teza kritikuje, a uticaji se nalaze u tračkoj tradiciji, na osnovnu nekropole u Skupima (Mikulčić 1979, 245–256).

Aleksandar Jovanović, analizirajući karakteristike grobova Mala Kopašnica – Sase i argumente za prethodna tumačenja (Jovanović 1984, 100–110), najpre konstatuje da se oni teško mogu pripisati jednom etničkom elementu, jer su široko rasprostranjeni i javljaju se „u različitim etno-kultunim ambijentima” (Jovanović 1984, 108), da bi zaključio – u istom radu – da su ovi grobovi dominantni na prostoru Panonije, a posebno Gornje Mezije, i da se mogu pripisati autohtonom stanovništvu ovih provincija (Jovanović 1984, 110). Odnosno, kako mezijsko-dardanska populacija dominira u etničkoj strukturi Gornje Mezije⁴ „očekivano je” da je ovo populacija koja praktikuje ovu uobičajenu formu (Jovanović 2000, 210, naglasila T. C). Starija sepulkralna tradicija – mogući modeli ili prethodnici – prepoznaju se u pre-rimskim funerarnim praksama na uskom dardanskom prostoru, a kao najslbližiji identifikuju se grobovi istraženi u Krševici i u Skupima (Jovanović 1984, 106). Dardanski prostor se izdvaja kao etnokulturna specifičnost delom nezavisna i različita od ilirskog i tračkog kulturnog kruga (Srejšović 1973, 39–82).⁵ Jovanović ga, u kulturnom smislu, ne-

⁴ Jovanović za etničku sliku Gornje Mezije konstatuje da je kompleksnija od drugih provincija i ova „heterogenija etnička slika” (Jovanović 2000, 206) još je jedan primer narativa o važnosti *naše* teritorije u odnosu na druge u rimsko vreme (v. i Kuzmanović i Mihajlović 2014, 4–12; Cvjetičanin 2015, 366–368), koji se ponavlja i u kasnijim tumačenjima (npr. Korać i Golubović 2009, 524).

⁵ Dardanci se „pojavljaju kao najstabilniji i najkonzervativniji etnički elemenat u području gde je sve bilo izloženo stalnim promenama” koji su „vukući korene iz dalekog *prethomerovskog* doba, nalazeći se na granici ilirskog i tračkog sveta, sačuvali svoju individualnost i jedini od svih plemena u tom kraju uspeali da se *održe kao etnos* i onda kada su vojnički i politički podlegli rimskom oružju” (Papazoglu 1969, 110, naglasila T. C). U ovom pogledu na Dardance vidimo i osnovu za narativ o kontinuitetu, „metafizički kontinuitet duha” (Palavestra 2011, 584–585) i pogled na Dardance kao „prastaro” dako-mizijsko stanovništvo (Vranić 2011, 666).

posredno povezuje s *dako-mizijskim*⁶ kulturnim krugom, odnosno *mezijsko-dardanskim*, za koji kaže da je „proširena zamena za dako-mizijski koji se koristi u praistorijskoj arheologiji” (Jovanović 1984, 110). Po njemu, on zahvata područje doline Morave, doline Vardara, Kosovo, kao i deo podunavske oblasti (Jovanović 1984, 110).

Uzimajući u obzir da je u gvozdenom dobu, na početku mlađe faze, uglavnom karakteristična kremacija sa urnama pod humkama, Jovanović na kraju ove analize postavlja ogradu da „za sada, međutim, ne vidimo mogućnost neposrednog povezivanja sepulkralnih tradicija” (Jovanović 1984, 110). Uprkos tome, njegov zaključak da „funerarni prethodnik treba da se očekuje na mizijsko-dardanskom prostoru” (Jovanović 1984, 110), nastavlja da se neupitno prenosi i smatra se adekvatnim interpretativnim rešenjem, koje i sam autor ponavlja gotovo trideset godina kasnije (Jovanović 2000, 210). Ovu liniju kontinuiteta nastavljaju u poslednje vreme i drugi autori, ističući postojanje „*duge tradicije* od kasnog gvozdenog doba” (Golubović i Mrđić 2011, 122, citirajući Golubović 1998, 248, naglasila T. C). Višegodišnja diskusija je okončana ovim povezivanjem „po teritorijalnoj horizontali i hronološkoj vertikali” (Jovanović 1984, 110).

Ova povezanost područja, odnosno teritorije, populacije i kulturnih praksi iz različitih vremena u tumačenju pojave i raširenosti grobne forme Mala Kopašnica – Sase, nije samo osnova i prikaz kulturno-istorijskog pristupa, već i belodan primer narativa o kontinuitetu, često podrazumevajući za balkanski prostor (Palavestra 2011, 579–594). Atribucija ovih grobova autohtonom stanovništvu Gornje Mezije ukazuje nam na tradiciju koja se prenosi, a koja je direktno zavisna od teritorije, te i rimsko vreme postaje „vreme određeno prostorom” (Babić i Kuzmanović 2015, 551). Ovom se narativu o kontinuitetu može pridodati i kontinuitet same interpretacije u našoj disciplini: uprkos brojnim novim nalazima, posebno na velikim, urbanim nekropolama, te povremenim priznavanjem moguće uloge i drugih elemenata u nastanku ove forme⁷ vodeće je i dalje gledište o istom, autohtonom, nosiocu ove prakse.

⁶ Pretpostavka karakteristična za jugoslovensku arheologiju o postojanju srodnih zajednica na prostoru centralnog Balkana koje nisu ni Iliri ni Tračani, a koja ističe i posebnost centralnobalkanskih plemena (Vranić 2011, 666). Nedostatak informacija o Mezima (Papazoglu 1969, 229–330) u istorijskim izvorima objašnjava se i mogućnošću da su Mezi živeli u sastavu različitih tribalskih, a posebno getskih zajednica i da su se imena „Geti” i „Mezi” često u izvorima upotrebljavaju kao dva sinonima (Papazoglu 1969, 306–307).

⁷ Kao na mogućí izvor, ukazuje se i na sličnost sa tračkim stepenastim grobovima pod humkama, ali su pojedini argumenti, u najmanjem, začudni: „gde i relativno siromaštvo grobnih priloga, indicira autohtono stanovništvo” (Jovanović 2000, 2009), odnosno ukazuje da je „lokalna populacija bila sahranjivana u takvim grobovima” (Golubović i Mrđić 2011, 122). Pojedine se pak forme, jednostavne, plitke grobne jame, sa ostacima

Dodamo li autohtonu formu grobne priloge, dobijamo dva osnovna seta arheoloških zapisa, koja su sa stanovišta tradicionalnog interpretativnog ključa suprotstavljena, svedena u tumačenjima na spoj autohtone i rimske prakse. Kao jedno od osnovnih pitanja vezanih za ovaj tip sahrana, ovim se u fokus postavlja i *romanizacija*, odnosno pitanje da li su grobovi ove forme njena ekspresija. Smatra se da grobovi Mala Kopašnica – Sase predstavljaju tradiciju koja se zadržala, za koju se konstatuje: „težnja za *održavanjem starog stanja* najbolje se očitovala u domenu kultova *čvrstim očuvanjem tradicije* u pogrebnim običajima i oblicima grobova” (Korać i Golubović 2009, 524; Raičković 2011, 9, naglasila T. C). Ovo je gledište osnova i dosadašnjih interpretacija imperijalnih rudnika Kosmaja (Dušanić 2010, 473–773), koje se prepoznaje i u prethodnim tumačenjima Gomilica – o postojanju *snažnog* autohtonog elementa suprotstavljenog rimskom, te *vidljivoj transformaciji* lokalnog identiteta, posebno u sahranama tipa Mala Kopašnica – Sase, koje su pripisane „romanizovanom” stanovništvu. Nekropola Gomilice, čak, „uz elemente romanizacije, pokazuje jake tradicije autohtone, domaće umetnosti” (Garašanin 1968, 8–9). Postojanje dva suprotstavljena entiteta formuliše se kod pojedinih autora ne samo na osnovu grobnih formi, već i na osnovu drugih arheoloških zapisa: jak autohtoni element „zadržao (je) svoju *autonomiju*, kako se vidi i iz keramičkog materijala” (Ropkić 2012, 90, naglasila T. C).

Postojanje dva suprotstavljena entiteta utvrđuje se mahom na osnovu velikih nekropola najčešće vezanih za urbane centre, ali je karakteristika i regiona u celini.⁸ Širenje rimske vlasti prema tradicionalnom viđenju prati postepena promena lokalnih populacija, otelotvorena u promenama autohtone u rimsku (materijalnu) kulturu (Mihajlović 2012, 709). Ova jednostavna shema podrazumeva superiornost rimske kulture i pojednostavljuje kompleksne procese koji su pratili integraciju ovog (i drugih) područja u rimski svet (Mattingly 2011, 39).

Koncept „romanizacije” prihvata se bez razmatranja, mada katkada pod sumnjom: „zanimljivo je da su doseljenici iz različitih regiona, posebno iz

pokojnika pomešanim sa ostacima lomače, položenim bez recipijenta, koje su najčešće pokrivene manjom kamenom humkom povezuju i sa pre-rimskom autohtonom formom atribuiranoj keltsko-dačkoj populaciji (Jovanović 2000, 206). Gledište o mogućem keltskom poreklu smatra se da je možda adekvatno za Panoniju, ali ne i Meziju: keltska nekropola istražena na Viminacijumu uzima se kao potvrda – kremirani ostaci pokojnika stavljeni u jamu većih dimenzija, sa zidovima koji nisu nagoreli, smatra se da ukazuju na drugačije pogrebne običaje i da se ne mogu povezati sa grobovima Mala Kopašnica – Sase (Golubović 2004, 79).

⁸ Doduše, ne uvek kao suprotstavljenih entiteta: na Laništu, u grobovima ranocarskog perioda „uočava se *miran kontinuirani nastavak neizmenjenog etnosa* iz prehelenističkog doba ka periodu Carstva” (Bogosavljević-Petrović 2003, 198, naglasila T. C).

provincija u Maloj Aziji i iz Galije, uveli značajne nove običaje, dok su *oni prouzrokovani romanizacijom nejasni, a njihovo ispoljavanje retko*” (Korać i Golubović 2009, 524, naglasila T. C). Romanizacija se pojavljuje i kao kritika prethodnih tumačenja: smatrajući da je pogrešno polazište koje za određivanje etničke pripadnosti ima direktnu zavisnost od teritorije, Ljubica Zotović prepoznala je kod široko rasprostranjenih grobova tipa Mala Kopašnica – Sase snažan italski uticaj koji su u novoformirane provincije preneli legionari, provincijska administracija i trgovci (Zotović 1984, 165–169).

Osim pitanja da li su zaista lokalne zajednice „pasivni i statični primaoci civilizatorskih impulsa” (Mihajlović 2012, 718), kao i navedenog problema kontinuiteta, nama je osnovno i pitanje da li je zajednica zaista *homogena*, kako izgleda prethodnim istraživačima.

Čini nam se da neke odgovore – ili drugačija pitanja – može da ponudi nekropola Gomilice. Region Kosmaja, kao i sama nekropola Gomilice, ima veliki potencijal za razumevanje kompleksnih interakcija i društvenih veza između rimskog i autohtonog. Nova administrativna organizacija, promenjena ekonomska osnova i nove vojne instalacije definisale su ulogu ovog područja u rimsko vreme i imale su veliki uticaj i na socijalnu strukturu autohtonih zajednica. Gomilice, jedna od retkih ruralnih nekropola istražena u značajnom obimu, omogućava različita preispitivanja i tumačenja, ne samo u sferi kulta, rituala i religija. Ona je, kao nekropola, glavna sfera života u kojoj zajednica definiše svoje identitete, one koje ih povezuju, ali i one koje ih razlikuju od drugih (Mattingly 2011, 226). Istovremeno, ona je i izraz i rezultat mešavine imperijalne sfere i efekata rimske imperijalne politike.

U predstojećem predstavljanju i tumačenju nekropole Gomilice⁹ pristupa se analizi većeg broja elemenata nego u dosadašnjim, tradicionalnim pristupima: izbor nije ograničen na dva kriterijuma, grobnu formu i priloge. Ova analiza podrazumeva da se simultano posmatraju svi dostupni elementi, a ne izolovano i samostalno, te da se zajedno prate različite linije merenja – kvantifikacije – u potrazi za mogućim obrascima (Morris 1992, 24–25). One obuhvataju ne samo tipologiju, već i zapise o kontekstu polaganja, kao i prostor u širem kontekstu. Nekropola Gomilice ima dva osnovna tipa grobova, koji odgovaraju ustaljenoj podeli na tip I i II Mala Kopašnica – Sase, ali unutar ovih grupa brojne su va-

⁹ Rezultati će biti predstavljeni u monografiji *Nekropola Gomilice*, autora Mirjane Glumac i Tatjane Cvjetičanin, u izdanju Narodnog muzeja u Beogradu, predviđene za štampu 2017. godine.

rijacije. Približno jedna trećina grobova imala je kamen kao konstruktivni element (popločanje, ograda ili pokrivač) ili kamen kao obeležje, ali i kao oznaku distinkcije od ostalih grobova (u osam slučajeva grobovi su okruženi zidom). Konstatovano je i šest grobova sa libacionim cevima (Glumac 2011, 231–242). Ove varijacije ishod su različitih kategorija i mogu biti manifestacija religije, ali i reprezentacija različitih socijalnih kategorija i socijalne strukture zajednice (Mihajlović 2011, 15).

Grobni prilozi, njihova funkcija i broj, takođe nisu standardizovani. Ranije prepoznata uniformnost, bilo ličnih predmeta koji su pripadali pokojniku ili priloga ožalošćenih, upitna je na Gomilicama: od praznih grobova, bez priloga, preko onih koji imaju samo novac ili keramičke posude, do grobova sa više priloga, gde su zabeležene mnogobrojne i višestruke kombinacije (Glumac 2015b).¹⁰ Uprkos tim mnogobrojnim kombinacijama, za Gomilice nije karakteristično odsustvo pravila u rasporedu grobnih priloga,¹¹ kako je primećeno za Viminacijum (Korać i Golubović 2009, 528) i Singidunum (Pop Lazić 2002, 42). Za grobove ove forme misli se da je značaj sekundarnih priloga ustanovljen društvenim konvencijama, odnosno da „preuzimanje i negovanje ovih konvencija postaje sastavni deo romanizacije koji se mogu zapaziti na nekropolama u rimskim provincijama” (Korać i Golubović 2009, 527). Smatra se da su ograničene mogućnosti da se utvrdi socijalni status, jer „usled standardnih priloga izostaje uvid u ličnost preminulog” (Korać i Golubović 2009, 527). Ipak, rekonstrukcija pojedinih socijalnih kategorija je moguća (Glumac 2015b). Brojnost i raritetnost priloga takođe nisu u direktnoj vezi: „bogati” grobovi često imaju tipične, uobičajene, „siromašne” nalaze, dok se u priložima „siromašnim” grobovima, nalaze neki od – i za rimsko vreme – najznačajnijih predmeta, kako dragocenosti tako i onih sa simboličkim značajem. Grob, čak i u navodno dosledno sprovedenom ritualu, kakav izgleda da je Mala Kopašnica – Sase, je i privatni prostor ličnog izraza, ali i društvena arena mrtvih i živih (Pearson 2003, 28).

Objekti sa nekropole – grobne forme i prilozi – medijatori su praksi sahranjivanja, a kvantitativnim, kontekstualnim i komparativnim istraživanjima pokušavamo da razumemo njihovu vrednost u socijalno konstruisanim kontekstima. Podaci se koriste u pokušaju rekonstrukcije pogrebne prakse vezane za socijalnu strukturu zajednice, društvenih veza i diferencijacija i njihov uticaj na organizaciju nekropole. Takođe, za prepoznavanje uticaja rimske administracije i vojske, odnosno efekata rimske imperijalne politike, kao i uticaja različitih kulturnih kontakata. Gomilice posmatramo ne samo kao mogućnost da se uoče

¹⁰ Na primer, konstatovano je više od 90 različitih kombinacija u situacijama gde su keramičke posude pohranjene u grobove sa drugim priložima.

¹¹ Pravilnosti se uočavaju naročito kod keramičkih posuda, koje su gotovo uvek grupisane u grobovima ili raspoređene na tri strane grobne jame.

pravilnosti u sačuvanim strukturama (sličnost forme, pristupa sakralnom prostoru, sličnost dimenzija, položaja, grobnih oznaka i slično), već i da se razmotre razlike (u organizaciji nekropole, u grobnim priložima i njihovoj strukturi, u postavljanju i grupisanju priloga). Na osnovu njih mogu da se uoče hijerarhijski obrasci koji ukazuju na šablone u ponašanju vezane za sahrane, dok organizacija nekropole upućuje na socijalne veze ili diferencijacije (sahrane koje su u skladu sa društvenim položajem pokojnika i statusom organizatora pogreba). Razlike će omogućiti da se proveriti da li je konstatovani kulturni miks Kosmaja vidljiv i u nekropoli Gomilice. Hronologija same nekropole, kao i međusobni prostorni, vremenski i u strukturi priloga, između formi Mala Kopašnica – Sase I i II, takođe su predmet predstojeće analize, uz pokušaj da se uoče tačke u kojima se obrasci menjaju. Ovo podrazumeva i poređenje sa ostalim nekropolama koje imaju grobove ovog tipa i njihovo zajedničko posmatranje, što je davno preporučan pristup (Zotović 1984, 168).

Da podsetimo, rimski carski rudnici na Kosmaju, bogati srebrom, bakrom i, manje, zlatom, među najstarijima su u Gornjoj Meziji, organizovani od samog početka rimske vlasti. Direktna carska uprava ustanovljena je u I veku, a eksploatacija je dostigla svoj vrh u II veku (Tomović 1995, 208), od vremena Trajana, a posebno u vreme Marka Aurelija i Komoda. Administrativni centar bio je u kastrumu u Stojniku, na lokalitetu poznatom kao Grad ili Gradište, čije je rimsko ime bilo verovatno *Demessus* (Dušanić 1977, 169, 171; Kondić i Popović 1986, 2). Specijalne vojne jedinice bile su angažovane u odbrani rudnika, čuvanju transporta i održavanju discipline, uključujući kohorte *II Aurelia Nova milliaria equitata civium Romanorum* i *I Aurelia Nova Pasiatum civium Romanorum milliaria*, kreirane tokom vladavine Marka Aurelija (Kondić i Popović 1986, 2), i *II Aurelia nova Sacorum, V (Callaecorum) Lucensium* ili *I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* (Dušanić 1976, 97, 104), koje su povremeno bile angažovane u odbrani rudnika.

Na koji način nekropola Gomilice može da doprinese razrešenju pitanja nosilaca sahrana tipa Mala Kopašnica – Sase, ali i konceptu u kojem su autohtono i kontinuitet ključni? Glavni problem je da ne znamo mnogo o pre-rimskom Kosmaju i njegovim stanovnicima, o zajednicama gvozdenog doba i o tadašnjim funerarnim praksama, o artefaktima koji predstavljaju njihove samoidentifikacione markere. Nemoguće je pratiti promene koje su se sigurno desile sa uspostavljenjem rimske vlasti, ali ih svakako ne treba svoditi na jednodimenzionalno prihvatanje rimske kulture. Izdvajamo nekoliko grupa pitanja, relevantna za buduća istraživanja Gomilice, važna i za pitanje sahrana tipa Mala Kopašnica – Sase. Prva su vezana za prethodnike: koja je to prethodna autohtona, lokalna forma sahranjivanja; kada je ona transformisana; dakle, ko čini autohtono stanovništvo prepoznato kao ono koje praktikuje Mala Kopašnica – Sase formu, te kada su se lokalni identiteti prilagodili rimskom i dozvoli difuziju novih kultur-

nih modela. Njima se priduružuje i pitanje zašto na nekropoli nema uobičajenih markera elitne rimske kulture¹² (možda i najjednostavnije pitanje koje na scenu postavlja rudare i robove, a ne elitu; no onda, gde je sahranjivana elita?). Da li se grobovi Mala Kopašnica – Sase u celokupnom svom trajanju u rimsko vreme, od kraja I do sredine III veka, uopšte mogu posmatrati kao autohtoni; da li ovde imamo jednu, ili više pomešanih kulturnih tradicija i kako ta tradicija (i sigurno važnije, zašto) opstaje dva veka, odnosno postoji (ili preživljava) najmanje dva veka, a na nekim drugim lokalitetima i duže. Neka od ovih pitanja traže obavezno povezivanje u istraživanjima praistorijske i rimske arheologije, zajedničko tretiranje mnogih problema vezanih za period uspostavljanja rimske vlasti (prelazni period). Nužno je takođe i preispitivanje istorijskih izvora. Nedostaje nam, posebno za Kosmaj, i upoređivanje sa naseljima, materijalnim ostacima koji imaju svoju funkciju i vrednost u drugačijem kontekstu od nekropole, budući da grobni nalazi predstavljaju preuređenje čitavog sistema i postavljaju svakodnevne objekte u novi kontekst.

Čime nekropola Gomilice doprinosi pitanju prihvatanja rimskih vrednosti? Osim same grobne forme – ukoliko je prihvatimo kao autohtonu – arheološki zapisi ne ukazuju na suprotstavljenost rimskog i jakog lokalnog elementa. Pojava drugačijih kulturnih modela, proces nestajanja lokalnih identiteta i konstrukcija novih, teško se uočavaju. Jednako kao i relacije između dva „data“, relativno autonomna, sistema, jednog rimskog drugog autohtonog. Na nekropoli Gomilice svi prilozi – kao grobova tipa I tako i onih tipa II – imaju rimske forme i oblike, od najstarije datovanih grobova, do najmlađih, u rasponu od kraja I do sredine III veka. Ni keramika, koja je najbrojnija, kao ni drugi nalazi, ne sugerišu suprotnosti između Rimljana i autohtone populacije, ili transformaciju lokalne kulture u rimsku. Uz to, oni ne govore o namenskoj, ciljanoj kulturnoj difuziji, kao ni o imperijalnom sistemu snabdevanja.¹³

¹² Elita je bila aktivan činilac u kreiranju rimskog identiteta u provincijama, prihvatanjem latinskog jezika, arhitekture i novih formi stanovanja, novih formi ponašanja ili novih stilova odevanja, kao i mnogih predmeta koji se doživljavaju kao „rimska“ materijalna kultura (Mattingly 2011, 206), poput instrumenata za pisanje, posuda od dragocenih metala ili elemenata odeće. Posebni objekti koji se vezuju za konstrukciju rimskog identiteta kod elite uključuju, na primer, i tera sigilatu (Hingley 2005, 100–101), ali i keramiku generalno (Hingley 2005, 109–115), kao indikator promene navika u serviranju i konzumiranju hrane, ali i kao simbol novog rimskog identiteta.

¹³ Tera sigilata je jedan od primera: na području Kosmaja nije registrovana u velikom broju, suprotno situaciji na drugim gornjomezijskim lokalitetima, i onima koji se nalaze u sferi imperijalne administracije ili vojske (Bjelajac 1990). Na Kosmaju se ne uočavaju za Meziju tipični mehanizmi snabdevanja tera sigilatom, koji ukazuju kako

Demografski, ekonomski i socijalni uticaji Carstva bili su različiti duž Mezi-je. Jedan od modela prepoznaje uticaje na Kosmaju kao kompleksnu strategiju kolonijalnih enklava ili slab imperijalizam kroz metaluršku produkciju (Bartel 1989, 183–187). Ovaj takozvani model interakcije enklava, koji vidi nizak nivo socijalnog povezivanja između Rimljana i autohtonog stanovništva, i u kojem je domorodačka populacija limitirana u svojoj kulturnoj izloženosti, zadržavajući lokalne vrednosti iako živi u neposrednoj blizini rimskog utvrđenja i grada (Bartel 1989, 186), ne izgleda prihvatljivo. Set obrazaca koji definiše karakter rimskog imperijalizma na Kosmaju – upravo zbog carske administracije, i kako pokazuje karakter nalaza – takođe teško da je slab i sa ograničenim uticajem rimskog centralnog autoriteta (Mihajlović 2012, 715). Lokalno stanovništvo sigurno je imalo raznovrsne, promenljive identitete, niz različitih reakcija koje zavise od lokalnih osobenosti (Mihajlović 2012, 718). Jasno je da je pod istim imperijalnim sistemom upravljanja, čak i za istu grupu pojedinaca iz jednog specifičnog društva, stopa promene različita. Nažalost, socijalna dinamika i transformacija identiteta veoma teško se primećuju u slučaju materijala sa Gomilica.

Pojava grobova Mala Kopašnica – Sase u kosmajskom basenu za pojedine istraživače bila je „teža da se objasni”, ali se rešenje nalazilo u kolonizaciji ilirskih rudara (Dušanić 1976, 108–109 i natpis br. 122; Garašanin 1984, 160). Osnovna funkcija područja Kosmaja u rimsko vreme, funkcija carskih *metalla*, rudnička oblast, uz veliko utvrđenje na Stojniku i vojno prisustvo u ovoj oblasti, svakako da ima implikacija na prirodu radne snage. Možemo da pretpostavimo kombinaciju slobodnjaka, te u velikom broju robova, ali i druge oblike prinudnog rada, posebno prestupnike poslate na odsluženje kazne (za ozbiljnije prekršaje) u rudnik (Mattingy 2011, 172). Lokalno stanovništvo, katkada etiketirano kao „ilirska govorna grupa” (Bartel 1989, 184) ili sama populacija sahranjena na Gomilicama kao deo „ilirske kulturne sfere” (Alföldy-Găzduc et al. 2007, 11), koristilo je svakako rimsku materijalnu kulturu prema određenim vrednostima i pravilima, po uspostavljenim obrascima kulture i društvenog konteksta onih naseljenih na Kosmaju, moguće kolonizovanih (Mihajlović 2012, 720), moguće autohtonih, ali sigurno ne etnički niti statusno homogenih.

Nekropolu Gomilice koristimo i za osvrt na pitanje *inhumacije*. Na nekropoli je inhumacija sigurno potvrđena samo u jednom slučaju – reč je o sahrani u olovnom sarkofagu ukrašenom girlandama.¹⁴ Gomilice nisu izuzetak: i na drugim, najčešće ruralnim nekropolama, nema inhumacije uglavnom do kraja III veka, kada postaje standard. Uobičajena je pretpostavka da se inhumacija može

na imperijalni sistem snabdevanja i nove mreže razmene, tako i na prihvatanje markera elitne rimske kulture i rimskog identiteta (Hingley 2005, 100).

¹⁴ Za olovni kovčeg manjih dimenzija pretpostavljamo da je u pitanju inumacija deteta, s obzirom na male dimenzije kovčega, ali grobni zapisnik konstatuje ostatak kremiranog pokojnika. Opređen je u II vek.

smatrati kulturnom praksom koja je strana interpolacija (Jovanović 2006, 23), koja karakteriše rimski Istok i da se širila migracijama stanovništva orijentalnog porekla (Mihajlović 2011, 18). Zapaža se da se inhumacija javlja na nekropolama u urbanim centrima tokom ranocarskog perioda, dok se u ruralnim oblastima javlja znatno kasnije, u vreme kada dominira u čitavom Rimskom carstvu (Jovanović 2006, 23; Mihajlović 2011, 22).

Međutim, stanovništvo koje je istočnog porekla sigurno je potvrđeno na Kosmaju – epigrafski spomenici svedoče o doseljenicima iz helenofonog područja, posebno krajem I i u II veku (Dušanić 1976, 109; Petković 1997, 185–187). Rudarska populacija uključivala je – kao rezultat generalne imperijalne perspektive – relocirane rudare i zanatlje i sa Istoka (Dušanić 2010, 593–594). Takođe, u tumačenjima nekropole Gomilice određeni fenomeni (libacione cevi, gledosana keramika) povezuju se sa populacijom sa helenofonog područja. Ukoliko se inhumacija u ranocarskom periodu povezuje sa Istokom, a inhucacije nema na Gomilicama, sledi da ovi fenomeni ili nisu adekvatno atribuirani i nisu manifestacija etničkih identifikacija već drugih identitetskih promena. Ili pak ne bi trebalo osobenosti etniciteta – u ovom slučaju „velikog kišobrana” pod kojim se nalazi čitava populacija ogromnog područja „Istok” – da se uzimaju kao nepromenljive. Možda umesto sukoba domorodačke i rimske kulture koji kao ishod ima praktikovanje spaljivanja (Srejić 1965, 72–73), ili prihvatanja inhumiranja koje je povezano sa „prevazilaženjem te krize, odnosno romanizovanjem starosedelaca” (Mihajlović 2011, 17), imamo suprotan proces. U tom slučaju, prihvatanje incineracije kao prakse kod doseljenika, moguće sa Istoka, rezultat je prilagođavanja novoj zajednici, pregovora i kreiranja novih identiteta (rečima kulturno-istorijskog pristupa možda je reč o „autohtonizaciji” doseljenika).

Konačno, još je jedno pitanje, jedno od osnovnih, vezano za grobove Mala Kopašnica – Sase i prividnu sličnost prepoznatog rituala: da li su zaista fizičke manifestacije *verovanja standardizovane i nepromenljive*? Da li je u pitanju isti ritual, odnosno da li se isti simboli prepoznaju u uspostavljenom ponašanju kao kod?

U svom trajanju od kraja I do sredine III veka, a moguće i do početka IV veka, za sahrane tipa Mala Kopašnica – Sase istraživači vide primenjen isti ritual i isto značenje pohranjenih objekata, iako se priznaje da je reč o ritualu koji nije moguće rekonstruisati (Jovanović 1984, 104). Odnosno, „simbolika grobnih priloga koja je u sadašnje vreme nejasna, mogla je biti sasvim očigledna učesnicima i organizatorima pogreba” (Korać i Golubović 2009, 527). Logika ceremonije koja je kreirala arheološki zapis (Morris 1992, 108) nam izmiče, ali smo ubeđeni da je nepromenljiva i standardizovana. Ne sme da se previdi ni podatak da se na nekropolama na kojima se istovremeno javljaju grobovi sa incineracijom tipa Mala Kopašnica – Sase i oni sa inhumacijom ne vidi razlika u priložima (Zotović 1984, 167).

S jedne strane, nalazi u grobovima koriste se da se prikaže vernost rimskom („romanizacija”) i kreiranje socijalne persone, a sa druge strane se prepoznaju samo kao deo rituala i religijskog sistema u kojem su „prilozi (tu), ne da bi se označio status preminulog, već da bi se obezbedila ishrana, komfor i zaštita duha preminulog dok boravi u grobnici, na putu ka ili u zagrobnom životu” (Korać i Golubović 2009, 527). Autohtona grobna forma – sem ritualne purifikacije – dalje se ne povezuje sa prepoznatim kodovima i obrascima pogrebnih praksi, u koje se učitava isključivo rimska komponenta (novac za prevoz mrtvih duša u Hadu; svetiljke za svetlo u drugom svetu; keramičke posude sa tečnostima i hranom za pokojnika, ili kao simboličan obrok, up. Perasons 2003, 10). Ipak neki autori smatraju da „proizlazi da sam čin sahranjivanja nije neprikosnoveni pokazatelj religijskih verovanja, niti grobni prilozi uvek ukazuju na verovanje u zagrobni život” (Korać i Golubović 2009, 527). Većina tumačenja su više prenošenje ustaljenih koncepata o rimskim verovanjima, a mnogo manje analize konkretnih slučajeva u kojima se povezuju svi aspekti pogreba.

Upotrebićemo kao primer keramičke posude. Keramika Gomilica je najvećim delom lokalni proizvod, osrednjeg kvaliteta, bez tragova upotrebe, namenski izrađena za sahranu, tzv. grobljanska keramika, za razliku – ponovo – od nekih drugih nekropola. Keramika koja je bila u opticaju javlja se među lomljenom grnčarijom, u retkim slučajevima zabeleženom iznad grobova (kao deo finalne pogrebne gozbe – *cena novendialis*, ili daća?), uz koju se javljaju i specifični objekti postavljeni na gornjem etažu (poput fragmenata bronzanih kutija-kaseta).

U literaturi se navodi, da je uobičajeno polaganje po tri krčaga u grobu, moguće za tri različite tečnosti (Crnobrnja 2005, 165; Raičković 2011, 155; Cvjetićanin 2013, 13) kada je reč o sahranama Mala Kopašnica – Sase.¹⁵ Na Gomilicama ovo je veoma česta situacija, ali iako se ukazuje na sličnosti i kanonizovan ritual (Jovanović 1984, 104), postoji stepen različitosti u odnosu na ostale nekropole, na primer prestoničku (Zotović i Jordović 1990, 10, 77–110; Korać i Golubović 2009, 23–260).¹⁶ Pojava tri krčaga u grobu, kao i krčaga uopšte, osobenost je severnog dela prostora Gornje Mezije, ali i rudarske nekropole u Sasama (Baum i Srejšević 1964, 46). Krčazi nisu uobičajena kategorija keramičkih posuda za sve sahrane ovog tipa, čak ih sama Mala Kopašnica nema (Pešić 2005, 40–49; Fidanovski i Cvjetićanin 2005, 83–97). Druge funkcionalne grupe trpezne keramike namenjene konzumiranju tečnosti preuzimaju njihovu ulogu,

¹⁵ Fizičke manifestacije pogreba prevode se u naša shvatanja i povezuju i sa savremenim folklorom: „i danas se veruje da su mrtvi stalno žedni”, i ostavlja im se krčag s vodom (Crnobrnja 2005, 165).

¹⁶ Prema publikovanom materijalu, od ukupno 541 groba sa incineracijom, tri krčaga javljaju se u 32 groba (c. 6% grobova), onosno 37 ukoliko uključimo i pojavu četiri krčaga u grobu. Na Gomilicama tri grčaga se javljaju u 101 od 370 otkrivenih grobova (c. 27%), odnosno 107, ukoliko ubrojimo i pojavu četiri krčaga.

pa se kao prilozi javljaju pehari (Pešić 2005, 46–49; 2010, 49–50), ali i zdele. Da li uključivanje različitih funkcionalnih grupa ima isto značenje u funerarnoj praksi, da li je samo u pitanju prosta zamena keramičkih sudova, a simbolična funkcija ostaje ista, ili drugačije posude ukazuju na druge namirnice, odnosno druga značenja i drugačija ponašanja?

Iako repertoar upotrebljenih sudova pokazuje veliku tipološku raznovrsnost, gotovo 65% posuda svrstava se u samo sedam tipova, te se keramika Gomilica u osnovi može smatrati homogenom. Reč je o pet formi krčaga, jednoj formi pehara i jednoj formi kadionice, koje, kad ih uporedimo sa ostalim lokalitetima Gornje Mezije, nisu tipovi koji su najučestaliji ili uobičajeni za određeno vreme, a neki od njih su retko nalaženi u naseljima (Raičković 2011, 155). Reč je o izboru za koji nemamo objašnjenje. Razlike, sem u broju posuda i njihovoj kombinaciji sa ostalim priložima, teško je uočiti između grobova Mala Kopašnica – Sase I i II. Upotreba istih tipova keramike (a slično je i sa staklenim posudama ili lampama) u dužem vremenskom rasponu moguće da je takođe tradicija/kod, ali je moguće i da verovanja nisu nepromenljiva, statična.

Na Gomilicama su, u dosadašnjim istraživanjima, osim libacije (Glumac 2011, 231–241) i pretpostavljamo stvarnog ili simboličnog obroka za mrtve, te daća, zabeleženi različiti kultovi i verovanja: od kulta Venere (Glumac 2005, 362–366), prisutne i kao boginje ljubavi i obnove (terakota prepelice ili golubice, Glumac 2005, 364), i zaštitnice žena (Spasić-Đurić 2015, 266–267, 272), te boginje Telure, odnosno Terra Mater, frigijske Kibebe (Glumac 2009, 221–232), kao i verovanja u isceliteljsku moć kristala (Glumac 2015a, 279–287), ali i moć tablica prokletih ili kletvenih tablica (Glumac i Ferjančić 2009, 225–235). Oni ukazuju na raznorodnost, religioznost koja je internacionalna u svojoj tradiciji (Dušanić 2004: 265). Verovatno deo bogova i kultova pripada rudničkom panteonu, gde etničke razlike nisu uticale na homogenost verovanja u bogove prirode, podzemlja ili zaštitnike rada na galeriji (Dušanić 2004, 264), ali da li je reč o specifičnoj rudarskoj religiji kao posebnom fenomenu (Dušanić 1999, 129–139; 2004, 264), ostaje i dalje otvoreno pitanje.

Na primeru rimske nekropole Gomilice preispitana su neka od dosadašnjih stanovišta o sahranama Mala Kopašnica – Sase. Iako se čini da su osnovne karakteristike ovih grobova dobro poznate, a pitanja poput sakralnih uzora ili porekla, nosilaca prakse, odnosa prema rimskom, te trajanja forme rešena, osobnosti nekropole Gomilice čine upitnim neke od ovih interpretacija.

Osnovno je gledište dosadašnjih tumačenja u tradicionalnom ključu je da se grobovi Mala Kopašnica – Sase mogu povezati sa autohtonim stanovništvom Gornje Mezije, koje je delimično romanizovano, i da su karakteristične za

mezijsko-dardanski prostor. Oni predstavljaju tradiciju koja se zadržala nakon uključivanja ove teritorije u Rimsko carstvo, a na osnovu „idealtipskog kontinuiteta”: „Jednoobraznost na širokoj teritoriji rezultat je već u predrimskom periodu ostvarene kulturne povezanosti i približno jednakog položaja domorodačkog stanovništva u prvim vekovima carstva” (Srejšević 1965, 80). Grobovi Mala Kopašnica – Sase sagledavaju se kao jedna pojava, istovetna na svim prostorima na kojima su zabeleženi, formalno, teritorijalno i hronološki jedna posebna (zatvorena) celina. Ovo osnovno polazište problematizuje nekropola Gomilice, njene osobine i razlike koje pokazuje u odnosu na druge nekropole na kojima se grobovi ovog tipa pojavljuju ili su dominantni. Gomilice osporavaju da je u pitanju homogena pojava, podložna jedinstvenom tumačenju. U prividnoj sličnosti ovog fenomena kriju se razlike koje ostavljaju mnoga naizgled rešena pitanja otvorenim.

Preispitivanje dosadašnjih gledišta traži ponovno proučavanje grobova tipa Mala Kopašnica – Sase sa različitih aspekata, komplementarno sa religioznog i socijalnog, kao i komparativno proučavanje svih nekropola. Samostalno posmatrane komponente – keramika, drugi prilozi, njihova raznovrsnost i broj, ili sama grobna forma – nude uvid samo u pojedine elemente pogrebnog rituala. Iako nije moguće potpuno i precizno analizirati i rekonstruisati set ponašanja i rituala kojim se živi suočavaju sa smrću, svakako je moguće uključiti više od dve grupe podataka, kojima se u prethodnim gledištima ostvarivalo povezivanje po *teritorijalnoj horizontali* i *hronološkoj vertikali* i prepoznavala tradicija koja se prenosi i traje. Gornjomezijski prostor u ovim interpretacijama tako je duboko određen ovim kontinuitetom.

Međutim, Gomilice ne ukazuju na neupitni kontinuitet autohtone kulture, na „nativ o prošlosti koja se ponavlja, (koja je) nepromenljiva” (Babić i Kuzmanović 2015, 543). Niti na autohtone homogene zajednice koje su isključivi nosioci prakse Mala Kopašnica – Sase i pojednostavljene sheme prihvatanja rimskog. Efekti rimske imperijalne politike i uticaj različitih kulturnih kontakata u rudničkoj oblasti kojoj pripada nekropola, moguće i specifična rudarska religija, kreirali su kompleksne identitete manifestovane na Gomilicama, koji doprinose novim aspektima u tumačenju sahrana tipa Mala Kopašnica – Sase.

Literatura

- Alföldy-Găzdac, Ágnes, Pánczél Szilámér, Vass Lóránt, Găzdac Cristian, Bajusz István, and Gudea Nicolae. 2007. Project “Necropolis Porolissensis”. Methods and Perspectives 1. *Acta Terrae Septemcastrensensis VI.1*: 9–17
- Babić, Staša i Zorica Kuzmanović. 2015. Balkan kao vremenska odrednica – Diskurs balkanizma u srpskoj arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 539–555.
- Bartel, Brad. 1989. “Acculturation and ethnicity in Roman Moesia Superior”. In *Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeology*, ed. Timothy C. Champion, 177–189. London: Routledge.

- Baum, Milica i Dragoslav Srejšović. 1959. Prvi rezultati iskopavanja nekropole u Sasama. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* III: 23–54.
- Bogosavljević-Petrović, Vera. 2003. „Struktura antičkog stanovništva u dolini Ibra”. U *Rad Dragoslava Srejšovića na istraživanju antičke arheologije*, ur. Nikola Tašić, 191–209. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademija nauka i umetnosti i Univerziteta u Kragujevcu.
- Cvjetičanin, Tatjana B. 2015. Dunavski limes u Srbiji: uloga muzeja u interpretaciji i promociji granica rimskog carstva. *Zbornik Narodnog muzeja* XXII-1: 363–383.
- Čerškov, Toni. 2007. Nekropola spaljenih pokojnika iz rimskog perioda u Ljaniku kod Preševa. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 23: 141–157.
- Dušanić, Slobodan. 1976. „Le Nord-Ouest de la Mésie Supérieure”. In *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, red. Miroslava Mirković et Slobodan Dušanić, 95–162. Belgrade: Centre d'études épigraphiques et numismatiques.
- — —. 1977. Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji. *Arheološki vestnik* XXVIII: 163–177.
- — —. 2010. *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika – Balkanološki institut SANU.
- Fidanovski, Slobodan i Tatjana Cvjetičanin. 2005. „Rimska vila i nekropola na lokalitetu Kamentica-Moravište u Maloj Kopašnici kod Grdelice”. U *Arheološka istraživanja E–75, sveska I*, ur. Marin Brmbolić, 49–123. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Garašanin, Milutin V. 1968. Razmatranje o nekropolama tipa Mala Kopašnica – Sase. Ka etničkom razgraničenju Ilira i dačana u rimsko doba. *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Godišnjak VI – Centar za balkanološka ispitivanja* 4: 5–35.
- — —. 1984. „Pogrebni običaji kod Ilira u rimsko vreme”. U *Duhovna kultura Ilira*, ur. Alojz Benac, 153–164. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Centar za balkanološka ispitivanja, Posebna izdanja LXVII i Centar za balkanološka ispitivanja 11.
- Gavrilović, Ljiljana. 2007. *Kultura u izlogu: ka novoj muzeologiji*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Etnografski institut, Posebna izdanja knjiga 60.
- Glumac, Mirjana. 2005. Terakote sa nekropole Guberevac-Gomilice. *Zbornik Narodnog muzeja* XVIII-1: 361–374.
- — —. 2009a. Kalupi sa nekropole Guberevac-Gomilice. *Zbornik Narodnog muzeja* XIX-1: 221–230.
- — —. 2009b. *Antički Kosmaj*. Beograd: Centar za kulturu Sopot i Narodni muzej.
- — —. 2011. Grobovi sa libacionim cevima na kosmajskoj nekropoli. *Zbornik Narodnog muzeja* XX-1: 231–241.
- — —. 2015a. Gorski kristal kao grobni prilog na nekropoli Gomilice u Guberevcu. *Zbornik Narodnog muzeja* XXII-1: 279–287.
- — —. 2015b. „Rimska nekropola Gomilice – Guberevac na Kosmaju. Socijalna struktura stanovništva od 1. do 3 veka”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Glumac, Mirjana i Snežana Ferjančić. 2009. *Tabellae defixionvm* iz groba 109 kosmajске nekropole „Guberevac – Gomilice”. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 25: 225–235.
- Golubović, Snežana. 1998. “Graves of Mala Kopašnica-Sase Type at the Viminacium Cemetery from an Aspet of their Ethnic Origin”. In *The Thracian World at the Cro-*

- ssroads of Civilisations II*, ed. Petre Roman, 247–260. Bucharest: Institutul Roman de Tracologie.
- – –. 2004. Jewellery and the Costume Decoration in the Cremation Graves from Viminacium. In *Ancient Jewellery and Costume in Course of Time (from Bronze Age to the late Antiquity)*. Proceedings of the International Conference Modra – Harmonia 2003, *Anodos. Studies of the Ancient World* 3/2003: 79–90.
- Golubović, Snežana i Nemanja Mrđić. 2011. “Territory of Roman Viminacium – From Celtic to Slavic Tribes”. In *The Phenomena of Cultural Borders and Border Cultures across the Passage of Time (from the Bronze Age to Late Antiquity)* Proceedings of the International Conference 22–24 October 2010, *Anodos. Studies of the Ancient World* 10/2010: 117–126
- Hingley, Richard. 2005. *Globalizing Roman Culture. Unity, Diversity and Empire*, London: Routledge.
- Jovanović, Aleksandar. 1984. *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet i Centar za arheološka istraživanja.
- – –. 2000. “Romanization and Ethnic Elements in Burial Practice in the Southern Part of Pannonia Inferior and Moesia Superior”. In *Burial, Society and Context in the Roman World*, eds. John Pearce, Martin Millet and Manuela Struck, 204–214. Oxford: Oxbow Books.
- Kondić, Vladimi i Ivana Popović. 1986. *Arheološko blago Kosmaja*. Beograd: Narodni muzej.
- Korać, Miomir i Snežana Golubović. 2009. *Viminacium 2. Više Grobalja. 281–530 (kremacija), 268–550 (inhumacija)*. Beograd: Arheološki institut.
- Kuzmanović, Zorica and Vladimir D. Mihajlović. 2014. Roman emperors and identity constructions in modern Serbia. *Identities: Global Studies in Culture and Power*: 1–17. DOI: 10.1080/1070289X.2014.969269
- Mattingly, David J. 2011. *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Mihajlović, Vladimir D. 2011. Inhumacija u ranorimskom periodu na centralnom Balkanu: odraz društveno-ideoloških promena? *Istraživanja* 22: 13–31
- – –. 2012. Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 709–729.
- Mikulčić, Ivan. 1979. „Neilirski elementi među skupskim nalazima na prelazu iz predrimskog u rimsko doba”. U *Sahranjivanje kod Ilira, Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu Srpske Akademije nauka i umetnosti i Balkanološkog Instituta SANU*, ur. Milutin Garašanin, 245–255. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Balkanološki institut SANU.
- Palavestra, Aleksandar. 2011. U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji. *Etnoantropološki pregled* 6 (3): 579–594.
- Pearson, Mike Parker. 2003. *The Archaeology of Death and Burial*. Phoenix Mill: Sutton Publishing.
- Petković, Žarko. 1997. ΖΕΥΣ ΣΥΝΗΝΟΣ on the Kosmaj inscription. *Starinar* XLVIII: 185–187.
- Pop-Lazić, Stefan. 2002. „Nekropole rimskog Singidunuma”. U *Singidunum* 3, ur. Marko Popović, 7–100. Beograd: Arheološki institut.

- Ropkić, Antonija. 2012. "Romanization of Kolubara Region." In *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World. Book of Abstracts*, eds. Marko Janković, Vladimir Mihajlović, 90–92. Valjevo: Petnica Science Centre.
- Rusu-Bolindet, Viorica. 2014. "Pottery in Funerary Context – Some Aspects of Convivality in Roman Dacia". In *Banquets of Gods, Banquets of Man. Convivality in the Ancient World*, 239–284. Cluj: Studia Universitatis 'Babes-Bolyai', Historia 59/1.
- Raičković, Angelina T. 2011. „Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica – Sase”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Sagy, Karolyi. 1954. „Die Ausgrabungen im römischen Gräbfeld von Intercisa im Jahre 1949.” In *Intercisa I. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Hrsgs. Maria Radnoti-Alföldi, László Barkóczi and Jenő Fitz, 61–123. Budapest: Akademia Kiado.
- Spasić-Đurić, Dragana Lj. 2015 Značaj i funkcija ljuštura puževa *Cypreaa tigris* i *C. Pantherina* u rimskim grobovima u Gornjoj Meziji. *Zbornik Narodnog muzeja XXII-22*: 259–277.
- Srejić, Dragoslav. 1965. Rimske nekropole ranog Carstva u Jugoslaviji. *Starinar XIII–XIV/1962–1963*: 49–88.
- – –. 1973. Karagač and the Problem of Ethnogenesis of the Dardanians. *Balkanica IV*: 39–82.
- Tomović, Miodrag. 1995. "Roman Mines and Mining in the Mountin of Kosmaj". In *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe. International symposium, Donji Milanovac, May 20–25, 1990*, ed. Borislav Jovanović, 203–212. Belgrade: Archaeological Institute – Museum of Mining and Metallurgy Bor.
- Veličković, Milivoje. 1958. Prilog proučavanju rimskog rudarskog basena na Kosmaju. *Zbornik radova Narodnog muzeja I (1956–57)*: 95–118.
- – –. 1964. Nadgrobnna statua Amora iz Guberevca. *Zbornik Narodnog muzeja IV*: 129–140.
- – –. 1977. *Arheološka zbirka Dunjić*. Beograd: Narodni muzej.
- Vranić, Ivan. 2011. „Ratnička naselja“ i gvozdeno doba centralnog Balkana: pitanja etničkog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 659–679.
- Zotović, Ljubica. 1968. Nekropole spaljenih pokojnika na teritoriji Gornje Mezije. *Leskovački zbornik* 8: 19–30.
- – –. 1984. „Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica – Sase”. U *Duhovna kultura Ilira*, ur. Alojz Benac, 165–170. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Centar za balkanološka ispitivanja, Posebna izdanja LXVII i Centar za balkanološka ispitivanja 11.
- – –. 1986. Južne nekropole Viminacijuma i pogrebni obredi. *Viminacium* 1: 41–60.
- Zotović, Ljubica i Časlav Jordović. 1990. *Viminacium: Nekropola Više Grobalja, vol. I*, Beograd: Arheološki institut – Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Tatjana Cvjetićanin
National Museum, Belgrade

Mala Kopašnica – Sase graves: narrative of continuity

The graves with cremated burials labelled as Mala Kopašnica – Sase type, supposedly covering more than 70% of registered burials in Moesia Superior, are considered to be an autochthonous form, associated to pre-Roman population, characteristic for the Moesian-Dacian region from 1st to 3rd centuries, rarely spanning to the beginning of 4th century. The general similarity of burial form and relative homogeneity of grave goods are taken as arguments in the interpretation of the key concept of continuity of the prehistoric practices, but as well of unchanged burial practices and continuity of funerary customs lasting at least two centuries of the Roman domination, its cultural superiority, and visible transformation of local identities as a result of systemic and standardized Romanization, and finally, of identification of the autochthonous population of Moesia Superior as actors of this practice. The paper discusses the necropolis Gomilice near Guberevac, the only systematically investigated one in the area of Roman imperial mines at Kosmaj, with domineering burial type of Mala Kopašnica – Sase, as the starting point in reconsidering the current interpretation of this type of burial.

Keywords: Mala Kopašnica – Sase burial, continuity, Romanization, Gomilice, Kosmaj

Tombes Mala Kopašnica – Sase: narration sur la continuité

Les tombes de type Sase, du site Mala Kopašnica en Moésie Supérieure, avec leurs restes incinérés, couvrent plus de 70% des tombes découvertes; elles sont considérées comme autochtones, liées à la population pré-romaine et caractéristiques pour le territoire de la Moésie et de la Drace entre le I et le III siècle et beaucoup moins du début du IV siècle. Dans leurs interprétations, la ressemblance générale des formes tombales et la cohérence des arguments sont primordiales pour les concepts de continuité – que ce soit dans les pratiques préhistoriques, mais également dans d’invariables coutumes funéraires durant au moins deux siècles de la période romaine, démontrant que, la supériorité de la culture romaine et les transformations visibles d’identité locale sont le résultat d’une romanisation systématique et unifiée de la population de Moésie Supérieure. La présente étude démontre que, la nécropole Gomilice près de Guberevac est la seule nécropole minutieusement étudiée dans les mines royales romaines à Kosmaj et dans laquelle les tombes du type Mala Kopašnica – Sase sont prédominantes et servent de point de départ pour les interprétations valides de ce type de tombes.

Mots clefs: tombes Mala Kopašnica – Sase, continuité, romanisation, Gomilice, Kosmaj

Primljeno / Received: 19. 6. 2016.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 25. 7. 2016.